

Ахантаева Ә.Ж.

**Сырдария өзені бойындағы
ортағасырлық қалалар –
отырықшылық мәдениеттің
орталықтары**

Бұл мақалада Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысындағы ежелгі дәуір мен орта ғасырлар кезеңінде өмір сүрген қалалар және қала мәдениеті туралы айтылады. Ежелгі және орта ғасыр кезеңінің қалаларының: біріншіден отырықшылық мәдениет орталығы екіншіден, сауда орталығы үшіншіден, әкімшілік орталық қызметін атқарғандығы жайлы дәлелденіп, зерттелді. Мысалы, Сыр бойында оғыз заманында өмір сүрген атақты қаланың бірі Жанкент тек қана астана және оғыз әкімдерінің қысқы резиденциясы емес, ол Сырдария сағасындағы ірі сауда орталығы да болған. Сырдария бойымен Орта Азия қалаларынан мұнда Ибн-Хаукальдың куәлігі бойынша, бидай және астық тиелген кемелер келіп тұрған. Сыр өңірінің қалаларына байланысты археологиялық және этнографиялық материалдарды қолдана отырып ежелгі цивилизациямен, егіншілік мәдениетінің ошағы болғандығы дәлелденді. Сырдария бойындағы оғыз-қыпшақ қалалары: Сауран, Сығанақ, Янгикент, Жент, Узгент, Баршикент т.б. керуен жолдарында орналасып, егіншілік пен қала мәдениетінің орталықтары болғандығы мен олардың тарихына қысқаша тоқталдық.

Түйін сөздер: Сырдария өзені, ортағасырлық қалалар, егіншілік мәдениет, бидай, тары, сауда, әкімшілік орталық, резиденциясы, Жібек жолы, Сығанақ, Сауран, Жанакент.

Ахантаева Ә.Ж.

**Medieval towns along the Syr
Darya River – was the center of
an agricultural culture**

In given article it is told about development and features of their cultures of the ancient cities located in the middle and lowland on a watercourse of Syr-Darya. Ancient and medieval cities were investigated: first, as the centers of settled culture; secondly, as shopping centers; thirdly, as administrative centers. For example, under the certificate of Ibn-Haukalja, one of the glorified cities, located on a current of Syr-Darya in Oguz epoch Zhankent was not only capital and winter residence of the governor oğuzov, but also the large shopping center located in lower reaches of Syr-Darya. Here from cities of Asia there arrived the ships loaded with grain. Using archaeological and ethnographic materials, the researcher proves that it was the center of an ancient civilization and the center of agricultural culture. He has short stopped on such cities of agricultural culture located along Syr-Darya, as Savran, Syganak, Jangikent, Zhent, Uzgent, Barshikent etc.

Key words: the Syr Darya River, medieval towns, agricultural crops, wheat, millet, trade, administrative center, the residence, the Silk Road, Syganak, Sauran Zhanakent.

Ахантаева А.Ж.

**Средневековые города вдоль
реки Сырдарья являлись
центром земледельческой
культуры**

В данной статье говорится о развитии и особенностях их культур древних городов, расположенных в середине и низине по течению реки Сырдарья. Древние и средневековые города исследовались: во-первых, как центры оседлой культуры; во-вторых, как торговые центры; в-третьих, как административные центры. Например, по свидетельству Ибн-Хаукаля, один из прославленных городов, расположенный по течению Сырдарья в огузскую эпоху Жанкент был не только столицей и зимней резиденцией правителя огузов, но и крупным торговым центром, расположенным в низовье Сырдарья. Сюда из городов Азии прибывали корабли, нагруженные зерном. Используя археологические и этнографические материалы, исследователь доказывает, что он являлся центром древней цивилизации и очагом земледельческой культуры. Так же кратко остановился на таких городах земледельческой культуры, расположенных вдоль Сырдарья, как Савран, Сыганак, Янгикент, Жент, Узгент, Баршикент и т.д.

Ключевые слова: река Сырдарья, средневековые города, земледельческой культуры, пшеница, просо, торговля, административный центр, резиденция, Шелковый путь, Сыганак, Сауран, Жанакент.

**СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІ
БОЙЫНДАҒЫ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ҚАЛАЛАР –
ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ
МӘДЕНИЕТТІҢ
ОРТАЛЫҚТАРЫ**

Қазақстанның оңтүстік өңірінде отырықшылықтың өркендеп, дамуында «Ұлы Жібек жолының» маңызы зор болды. «Ұлы Жібек жолы» 2 мың жылға тарта уақыт бойы өмір сүрген. Бұл дүниежүзілік өркениетте дара ерекше құбылыс болды. Ұлы Жібек жолы әртүрлі сауда, мәдениет, жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Еуразиядағы көшпенділер мен отырықшы халықтардың дамып, өркендеу жолының негізгі себептерінің бірі болды. «Жібек жолы» цивилизация жолы болды. Қазақ даласында жүздеген қалалардың болуын қазіргі қазақ археологтары зерттеп, дәлелдеп отыр. Тіптен, сақтардың астанасы да (Шырық рабат) осы Қазақ даласындағы Сырдария өзені бойында болуы, осы өңір цивилизацияның нағыз ошағы екенін дәлелдеп отыр. Ендеше біз сақ кезеңінен бастап отырықшы мәдениет қалыптасқан деп толық айта аламыз.

Жер шарында өмір сүріп жатқан әрбір халық сияқты, қазақ халқы да мәдениетті өзінің мүддесіне және өмір талабына бейімдеп жасаған. Олай болса, әрбір тарихи кезеңнің өзіндік мәдениеті болатын сияқты, әрбір халықтың өзіне тән мәдени дәстүрлері болады. Соның ішінде әлемдік құбылыс ретінде сонау ерте кезден осы күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан дәстүрлі мәдениеттің орны ерекше деп айтуымызға болады. Осындай дәстүрлі мәдениеттің бірі болған егіншілік мәдениеті қазақ халқының өмірінде де маңызды рөл атқарды және оның орны ерекше болды. Жер шаруашылығында нағыз керекті қажеттілікті, мұқтаждықты қанағаттандыратын және пайдаланатын Жер – табиғи нысана болып табылады. Сондықтан да адамдардың ылғи Жер анамен үнемі байланыста болуы олардың жер мен дән жөніндегі білімі мен өмірдегі тәжірибелерінің молайуына әсер етеді. Егіншілік кәсіпте диқандар жердің құнарлылығын арттырып өз мақсаттарына тиімді пайдалана білген. Жер шаруашылығын ұйымдастыруда еңбек құралдар арқылы оның сипатын айқындаса, суландыру жүйелері арқылы түрін анықтады. Диқан қауымы қажырлы еңбек арқасында мол өнім ғана алып қоймай, оны өңдеуді яғни технологиясын да ойлап тапты. Диқаншылық кәсіпте оны көктемде ұйымдастырғаннан бастап, күзде жинап алғанша, табиғат және оның құбылыстарына арнап түрлі наным-сенім жоралғыларын жасады. Бұл егіншілікке байланысты әдет-ғұрыпта көрініс тапты (әдет-

ғұрып – дәстүрге айналған, жалпыға бірдей қалыптасқан қоғамдық тәртіп, салт-сана).

Қазақ тарихында орта ғасырлар кезеңінің маңызы ерекше, VI ғ. бастап қазақ жерінде көптеген өзгерістер бола бастады. Түркілердің жаулап алуы, жаулап алынған жерлердің шаруашылығына біршама әсерін тигізді. Ол егістік алқаптарының біршама қысқаруына және мал шаруашылығы үлесінің ұлғайуына алып келіп, жайылымдық және көшпелі мал шаруашылығының рөлін арттырған сияқты.

Түркілер жөнінде С.П. Толстов: «... Орта Азия мен Қазақстанды түркілердің жаулап алуының маңызын бағалай отырып, ол жергілікті табиғат жағдайларының әсерінен баяғыдан қалыптасқан шаруашылық жұмыстарының дәстүрлі түрлерінің дамуын үзіп тастаған жоқ деп айтуға болады. Бұл археологиялық заттай деректермен және тарихи материалдармен расталып отыр [1, 144 б.].

Түркілердің жаулап алуы Орта Азияда жүріп жатқан феодалдану процесіне түрткі болды, ол осы жерлердегі мемлекеттердің ішкі даму нәтижесінде болды. Жаулап алушы көшпелілер осы процесті тездетіп жіберді де, оған өзінше ру-тайпалық бөлініс пен патриархалды-рулық тұрмыстың сипатын берді.

Біздіңше, жалпы түріктердің, оның бірі қазақтардың өркениетті мәдениетінің зор болуы, ол да болса көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылықтардың қосылуының [синтезінің] нәтижесі деп қараған жөн. Кең байтақ жерді мекен еткен түріктер, ерте заманнан бастап-ақ, өз Отанының табиғи-жағрафиялық ерекшеліктеріне икемделіп өмір сүрген. Отырықшылыққа қолайлы жерлерде қалалар, бекіністер салып, оларды өздерінің мәдениетінің орталығына айналдырған. Жартылай шөлді аймақта отырықшылық, көшпелі өмір сүрген. Шөлейттік жерлерде көшіп-қонып, төрт-түлік малды өсірген. Каспий, Арал теңіздерінің жағасында балық аулаған. Осы көп салалы шаруашылықтың негізінде өркениетті мәдениеттің іргетасын қалап, оны ұдайы дамытып отырған [2, 91 б.].

Тайпаның, рудың тіпті рулық бөлінудің этникалық өзіндік айқындалуына олардың шаруашылығының түрі көп әсер етті деп пайымдауға болады. Негізінен егіншілікпен қатар отырықшы мал және балық шаруашылығымен айналысатын тайпалар, қарақалпақ халқының негізін құрады, ал басты шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығына кәсіптенген тайпалар Кіші жүз құрамына енді [3, 17-21 бб.]. Бірақ бұл төңіректе ұзақ уақыт

бойы қатар өмір сүру, жартылай отырықшы тұрғындардың көшпелілермен тығыз шаруашылық байланысының орнығуына алып келуі тиіс еді. Экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы көбінесе үнемі болып отыратын жұтқа ұшырады, жұтаған көшпелілер жартылай отырықшылардың қасына қоныстанып егіншілікпен немесе балық шаруашылығымен айналыса бастауы әбден мүмкін еді. Олардың кейбір бөліктері, өздерінің тұрмысын түзеп алып, қайтадан көшпелілікке ауыса бастайды, ал бір бөлігі қалып қояды, мәселен осындай шаруашылықтардың, сол кездегі ру-тайпалық бөліністің күшімен жартылай отырықшы рудың немесе тайпаның арасында ұзақ уақыт бірге өмір сүргеннен кейін, осы тайпаға рулық бөліну немесе ру ретінде еніп кетуі мүмкін еді. Көптеген тайпалардың құрамында бірдей аталатын рулармен рулық бөліністердің бар болуы, мүмкін, осымен түсіндіріледі. Рулардың тайпаларға зорлық көрсету жолымен қосылулары да мүмкін, ол тіпті жиірек болып отырған шығар.

Түркі қағанаты құлағаннан кейін Сырдарияның орта және төменгі ағысының бойында түркі тайпаларының – осы аудандардағы печенегтердің бір бөлігін ысырып шығарған оғыздардың одағы құрылды, қалғандары олардың құрамына күшті және беделді «биджне» тайпасы ретінде енді. Оғыздардың орталығы Жанкент бекінісі болды, оның қираған орны қазіргі Қазалы қаласына жақын жерде. Жанкент оғыздардың жоғарғы билеушісінің – ябғудың ордасы еді.

Оғыздардың тіршілік еткен жері, олардың өмір сүру салттары, антропологиялық түрлері туралы қызық мәліметтер әл-Масудиның «Китап мурудж аз-захабында» кездеседі. Әл-Масуди мал шаруашылығы мен егіншілікті қатар ұстаған оғыздардың шаруашылығының кешенді сипаты туралы және олардың антропологиялық түрінде моңғолдық пішіндер басымырақ екенін былай жазған: «... және де онда [яғни Арал теңізінде – Ә.А.] Жаңақала деп аталатын, түркілерге тиесілі қала жатыр, онда мұсылмандар өмір сүреді. Бұл жердегі түркілер арасында гуздар көбірек кездеседі, олардың жартысы көшпелілер, жартысы отырықшылар. ...» [4, 75 б.].

С.Г. Агаджанов оғыз жатақтары тек қалада ғана емес, қыстақтарда тұратынын айта келіп, «егінші» немесе «диқан» сөздерінің шығу тегіне тоқталады: «... что огузские племена XI в. называли земледельцев «тарыгчи». Семантически данный термин восходит к огузскому названию проса. Махмуд Кашгарский сообщает, что «тарыг – пшеница у всех тюрок и лишь у огузов –

просо». Происхождение исследуемого термина, обозначавшего пахаря-земледельца, исторически вполне объяснимо ...» [5, 95 б.]

Кеңес тарихшылары мен археологтарының зерттеулері оның даму процесінде мәдени сабақтастықтың бұзылмағандығын, бұл қоныстанудың біріншіден бекініс, екіншіден сауда орталықтары ретінде өлкенің экономикасының көтерілуі нәтижесінде пайда болғандығын көрсетіп берді [6, 166 б.].

Сырдария бойындағы оғыз-қыпшақ қалалары: Сауран, Сығанақ, Янгикент, Жент, Узгент [Өгізкент], Баршикент т.б. керуен жолдарында [Жібек Жолы] орналасып, егіншілік пен қала мәдениетінің орталықтары болған. Олардың көбісі соңғы жылдардағы зерттеулерде дәйектеліп, жазба мен археология ізденістері шендестіріле бастады. Осы қалалардың кейбіреуіне алдағы уақытта қысқаша тоқталып кетейік.

Махмұт Қашқари XI ғ. оғыздардың Сырдарияны «угуз» өзені деп атағанын мәлімдеген, ал күздер қалаларына: Сауран, Сығанақ, Сүткент, Қарашық және Қарнақ қалаларын жатқызған. Оның картасында «күздер қалалары» алқабы Қарашық қаласынан оңтүстікке қарай, Сырдария өңірінің орта белінде көрсетілген [7, 90 б.].

1970 жылы Асанаста нәтижелі қазба жұмысын жүргізген М.Н. Вантурская С.П. Толстовтың пікірін нақтылай отырып, бұл қаланың оғыздардың өздері тұрғызғанын одан табылған керамика арқылы дәлелденді [8, 11 б.]. Қызылордаға жақын жерде, 50 шақырым оңтүстік-шығысқа қарай Асанас қаласының қалдығы жатыр. Биіктігі бес метрдей дуалмен қоршалған, б.з I–XV ғасырлары арасында өмір сүрген. Жазба деректерде 1219 жылы Жошы әскерлеріне қарсылық көрсетіп, басылып алынған.

Сыр бойында оғыз заманында өмір сүрген атақты қаланың бірі: «... Жанкент тек қана астана және оғыз әкімдерінің қысқы резиденциясы емес, ол Сырдария сағасындағы ірі сауда орталығы да болған. Оған себеп болған қаланың Орталық Қазақстан далаларын бір жағынан Орта Азия және Таяу Шығыспен, екінші жағынан – Хорезм, Арал өңірі, Кавказ және Жерорта теңізімен қосып тұрған ерекше коридорда тұрған географиялық орны. Қала құрлықтағы және өзен жолындағы сауда орталығы болған. Сырдария бойымен Орта Азия қалаларынан мұнда Ибн-Хаукальдың куәлігі бойынша, бидай және астық тиелген кемелер келіп тұрған ...» [7, 91-б.].

С.Г. Агаджановтың ізденуімен оғыздардың мал шаруашылығының үш түрі анықталды: бірінші – мерзімдік жайылымдарға малмен

бірге көшіп жүрген таза көшпелі топтар; екінші – өздерінің жазғытұры, жазғы, күзгі жайылымдары бар және уақытша түрдегі қоныстар немесе бекеттерде қыстайтын жартылай көшпелілер; үшінші – үнемі бір орында өмір сүретін немесе аз ғана уақытқа кішкене ғана қашықтыққа көшетін отырықшылар. Зерттеуші көбіне оғыздарға соңғы екі түр [5, 94-102 бб.] тән екендігін атап көрсетеді. Оғыздар жылқы, түйе, ірі қара мал, қой баққан. С.Г. Агаджановтың пайымдауынша оғыздарда қаракөл қойлары болған. Оғыздардың отырықшы және жартылай отырықшы топтары сонымен қатар егіншілікпен айналысқан, негізінен тары еккен. Олардың шаруашылығы табиғи сипатта болды және жергілікті нанға деген сұранысты жаба алмады, сондықтан оғыздарға «... Бейбіт кезден Сырдария бойымен нан әкелінді ...» [5, 87 б.]. Оғыздардың шаруашылығында балық аулау маңызды орын алды, онымен отырықшы және жартылай отырықшы рулар айналысқан. Балық тіпті Хорезм мен Орта Азияның басқа да қалаларына сату үшін шығарылып отырды [5, 90 б.]. Кәсіпкерлік онша дамымады, ол да егіншілік сияқты табиғи сипатта болды және өндірістің дербес саласына айналмады, дегенмен жеке шеберлер – базарға жұмыс істеген, құмыра жасайтындар, ұсталар, күрке жасау шеберлері, зергерлер, әйелдер арасында да кілем әртүрлі маталар, алаша тоқу, киіз басу шеберлері бар болған сияқты [9, 226 б.].

XII ғасырда Сығанақ қыпшақ мемлекеттік бірлестігінің астанасы болады. Сығанақ қаласы туралы алғаш рет X ғасырдың жазбаша деректерінде айтылған, ал XI ғ. оны Махмұт Қашқари оғыз қалаларының ішінде атап өткен. XIV ғ. Сығанақ Ақ Орданың астанасы болады; онда мешіттер, ханақ, басқа қоғамдық ғимараттар салынады ... XIV ғ. бас кезінде, Рузбиханның айтуы бойынша, қаланың біршама әлсірегені, тұрғындар санының азайғаны байқалған, ал ежелдегі Сығанақ «... жайқалып тұрған, үй-жайлар және өңделген бау-бақшалармен қоршалған, азық-түлікке бай және қазақ халқы үшін маңызды сауда орны болған ...» [7, 95-96 бб.].

Сығанақ қаласы жайлы Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ-дың Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбаев өз еңбектерінде де түрлі мәліметтер келтіреді: «X ғ. атақты араб географиятанушы, ғалым Ал-Идриси Сырдария бойындағы қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі «Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді [10]. Ал Сығанақ нағыз сауданың қайнаған ортасы», деп ерекше көрсет-

кен. Сығанақ қаласынан зиялы, білімді ғалымдар да шыққан – дейді. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жер жәннатының шеті» деп сипаттаса, қала Дешті Қыпшақтың шекаралық сауда бекеті, бүкіл әлемге аумағының кеңдігімен, қауіпсіз әрі тыныш болуымен даңқы шыққан қала дейді. Сығанақ Түркістанның ірі сауда орталығы болған, қала тау өзендерімен және Сырдариядан тартылған арықтармен суландырылып, егіншіліктің де орталығы болған. Қала орналасқан аймақтың өзі табиғи жағынан да адам баласының тіршілікке қажетті барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, егін шаруашылығына да, мал өсіруге де қолайлылығын жазады. Ал қаланың аймағындағы орман-тоғайы халқын отын суынан таршылық көрсетпейді. Оның ішінде жайылып жүрген аң-құстардың молдығы молшылықтың белгісіндей».

Сонымен қатар қалаға Дешті Қыпшақтан Ходжа-Тархан жақтан көптеген бұйымдар, мал әкелінеді, әсіресе семіз қой, жылқы, түйелер, құндыздан жасалған ішіктер, керемет сәнді, мықты ақ қайыңнан жасалған садақтар, жібек маталар, т.б. қымбат заттар әкелінді. Түркістаннан, Мәуереннахрдан, шығыстан Қашқар саудагерлері де қалаға қымбат бағалы заттарын әкеліп, қыпшақтармен айырбас сауданы да қызу түрде жүргізген. Сауда кезінде талас-тартыс болмаған. Қала тұрғындары онша көп емес, олардың арасында садақтарын мойындарына асынып алған әскери адамдар, олар тыныштықты сақтап жүргендер. Көпшілігі қазақтар. Жалпы, қалаға жан-жақтан әртүрлі елдерден саудаға байланысты адамдардың көптеп келуіне қарамастан, тыныштық сақталып, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала болған.

Рузбиханның деректері бойынша қалада қазақтар туралы алғаш рет баяндалады. Бұдан Жәнібек пен Керейдің Жетісу аймағынан оралып, Ақ Орда билігін өз қолдарына алып, Сығанақта билік жүргізгендерін көреміз. Сонымен, ойымызды түйіп айтсақ: Сығанақ қаласы алғаш Қыпшақ хандығының, одан кейін Ақ Орданың, бұдан соң Қазақ хандығының саяси әкімшілік, мәдени-экономикалық, әскери қорғаныс орталығы болған.

Сауран қаласы жайлы алғашқы деректер X ғасырдағы араб саяхатшыларының жазбаларында кездеседі. Демек бұл қала бұдан көп ғасыр бұрын, тарихшылардың айтуы бойынша VI ғасырда пайда болғандығын аңғартады. X ғасырда өмір сүрген арабтың географ-ғалымы Мақдиси «Дүниенің басталуы мен тарихы» деген еңбегінде: Сауран – үлкен қала, оның ішінде күмбез, сарай, мешіт бар.

Сауран – бірінің сыртынан бірі жеті қабат дуалмен қоршалған өте берік қорғаны бар, мықты қамал, биіктігі соншалықты, күннің көзі қамалдан аспайтын болған дейді. Қамал – аумағы 40 гектардан асатын қаланы қоршап жатыр.

Қамал биіктігі жеті-сегіз метрдей болған, қазірде осындай биіктіктегі дуалдары сақталған, кейбір жерлері шайылып, үйіндіге айналған. Қазақстанда ортағасырлық қалалардың бекініс жүйесінен тың мағлұмат беретін бірде-бірі қамал биіктіктері Саурандағыдай жақсы сақталмаған. Бұл қала керемет сұлу және шексіз көңілді, ауасы өте таза, адам жанын көңілдендіріп, сергітеді. Маңайы құлпырған бау-бақша, әртүрлі ағаштар, қаланы айналдыра биік дуалдар қоршап тұр, ешқандай жау ала алмайды. Бұл қаланың топырағы білім мен ғылымның ордасы. ... Сауранның маңайында жер өңдеу мәдениеті ертеден-ақ дамыған. Егін суармалы болған. Сыр өзенінен үлкен каналдар қазылған. Қала тұрғындарын осындағы ауылшаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз етіп отырған. Тіпті сыртқа астық та сатқан ...» [11, 38-39 бб].

Сауранда 1514-1515 жылдары өмір сүрген ақын әрі жазушы Васифи өз естеліктерінде қала мен жерасты галереясы – кәріздерді суреттеп құнды мағлұматтар келтіреді. Кәріздерді үнділік 200 құл салған көрінеді. Кәріз бастауында су қойма жайғасқан. Кәріздердің бірінен суарылатын жер телімінде бау-бақшасы, жүзімдігі және шаруашылық құрылыстары бар жер иелігі орналасқан, ол қоршалған.

Тарихшы ибн Рузбихан Сырдариямен оның сол жағалауындағы Аркөк, Өзгент қалаларымен бірге Аққорған қаласын да дамыған қалалардың қатарына жатқызады. Бұл қала үлкен сауда орталығы болмағанымен, суармалы егін шаруашылығы дамыған бекіністі қала. Кейбір жазба деректерге қарағанда, Аққорғанда астықтың мол қоры болған. Халқы жер жыртып егін салған. Жаздық, күздік бидайларды көп еккен. Әбілқайырдан кейінгі өзбек қаны Мұхаммед Шайбанидің хатшысы болған Рузбиханның жазуына қарағанда, Шайбани хан Аққорған және сол маңдағы бекіністі қалалардан өзінің әскерлерін азықтандыру үшін қанша астық жинаса да табыла беретіндігін айтады [11, 44 б.].

Өзгент – Сығанақ, Сауран қалаларымен қатар салынған, солардың тарихымен тағдырлас, Сырдың сол жағалауындағы ортағасырлық мәдениеті мен саудасы, саяси экономикасы, ілім-білімі дамыған қала. Шығыстанушы-ғалым В.М. Жирмунский «Оғыздардың Сырдарияның төменгі ағысындағы ежелгі мұралары» деген еңбе-

гінде Өзгент атауының төркіні оғыздармен байланысты екендігін айтады. Мұның жөні дұрыс секілді. Өйткені тарихи деректерге қарағанда VIII–IX ғасырлар Шамасында Қаратау бөктері мен Сырдария алқабын оғыз тайпалары мекендеген заманда Өзгент аты шыққан шаһар болуы керек. Сол кезде Өзгент атауы «Оғызкент» болуы да мүмкін. Сонда қала аты «Оғыз» және «кент» деген сөзден құрылған. Өзгент қаласы орта ғасырда маңызды әкімшілік орталығы болған. Сырдан және Өгіз жылғасынан ағып келген су [канал] арқылы егіншілікпен айналысқан.

Қазақтың археолог-ғалымы М.Е. Елеуов 1867–2005 жылдар аралығындағы археологиялық зерттеулерге сүйене отырып қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған мен Шиелі аудандарында – 28-11 ортағасырлық елді мекен, 18-5 ортағасырлық қалашық болғанын дәлелдеп отыр [12, 96 б].

Қазақ жерінің оңтүстігіндегі егіншілік жөнінде В. Юферов «Из истории Туркестана» атты еңбегінде былай деп жазады: «... Земледелие на территории Перовского уезда велось еще задолго до Ханского владычества. В описаниях арабских путешественников, относящихся к X веку, есть указания, что обитавшие в то время по среднему и нижнему течению р. Сыр-Дарьи Иранские племена имели города, и что основным продуктом питания этих народов была пшеница. Арабские писатели кроме Отрара, называют еще целый ряд городов, являвшихся центрами цветущих оазисов. Так по Истахри в округе Фараб, главным городом был Кедер; от этого последнего на расстоянии одного перехода лежал Сауран. За Саураном Масуди помещает Турар; еще ниже, уже во владениях гузов, находился город Яныкент. От всех этих городов, являвшихся в то время не только укрепленными местами, но и центральными пунктами обширных оседлых районов, остались теперь только развалины ...» [13, 49 б.].

Моңғол басқыншылығы осы мәдени көркеюді тоқтатты. Шапқыншылар қалалардың көп бөлігін, зор суғару жүйелерінің басты құрылыстарын қиратты, егіншілікпен айналысатын халықтың көп бөлігін құртып жіберді, ол бір кездерден халық қалың қоныстанған алқаптардың елсіз қалуына әкеп соқты.

Әсіресе, Сырдарияның ортасындағы егіндік жерлерге моңғол әскерлерінің келтірген зияны орасан зор болды. Бұл жерлердің тұрғындары қатты қарсылық көрсетті, өштескен моңғолдар олардың көбісін қырып салды, қалғанын құлдыққа сатып жіберді. Қалалармен көптеген

елді мекендер қыйрап қалды. Өзеннің төменгі ағысындағы кейбір жерлерді моңғолдар ірі әскери шабуылдарсыз-ақ басып алды, бірақ бұл жерлерде де егіншіліктің біртіндеп құлдырауы байқалды, олардың басқыншылық жорығына байланысты оңтүстіктің аса маңызды егіншілік аудандармен мәдени және экономикалық байланыстарының біршама уақытқа үзіліп қалғандығынан болған жағдай еді.

Құрамына Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы жерлер енген Жошы ұлысы құрылғаннан кейін, әсіресе XIII ғасырдың ортасына қарай Алтын Орданың саяси рәсімделуі аяқталғаннан кейін, үзіліп қалған экономикалық және мәдени байланыстар қалпына келтіріле бастады. Моңғол шапқыншылығына қатысқан көптеген тайпалар бұрынғы тұрған жеріне қайта орала бастайды. Сыр бойындағы Сығанақ, Отырар т.б. қалаларда тіршілік қалпына келе бастайды. Жент біраз уақыт Жошы ұлысының астанасы болады. Қалалардың айналасында егін алқаптары ұлғайып, егіншілікпен айналысатындар көбейе бастайды, бұл тек табиғи жағдаймен ғана өспей, сонымен қатар көшпелі тайпалардың отырықшылыққа ауысуының есебінен де болды. Археологиялық зерттеулер Сырдарияның орта және төменгі ағысы бойындағы егіншіліктің қалпына келе бастағанын көрсетеді, бірақ бәрібір Хорезмшах державасы тұсындағы деңгейге жете алмаған.

Ж.Е. Ержанов «Сунақтар және Сунақ қаласы» атты еңбегінде [14, 104 бб.] Сыр бойының қалалары отырықшылықтың ошағы және олардың саяси, экономикалық маңызы туралы жақсы жазып көрсетті: «... Сырдарияның орта ағысындағы егіншілік алқаптар Қаратаудың етегінде Сығанақ, Отырар, Ясы т.б. қалаларды айнала орналасты. Өзеннің төменгі ағысындағы егін алқаптары Жаңадариямен оның тарамдарының бойынан орын алды, бұл жерлер Шырық-рабат қаласы [XIII–XIV ғғ.], Іркібай [XIII–XIV ғғ.] қамалының айналасы еді. Ауқымды егіншілік ауданы Жент қаласының [қазіргі Жаңақаланың қирандысының орны – Ә.А.] айналасында орналасты.

Бұл аудандардың көшпенділері мен жартылай отырықшы халқы да Сырдарияның жыл сайынғы тасуымен ылғалданатын жерлерде егін егуді әдетке айналдырды. Егістік көлемі суғарылатын жерлердің мөлшеріне байланысты болды.

Қаланың төңірегіндегі айдап, өндеген жерлермен егістік пен бау-бақшалы алқаптарды суландыруға арналған каналдар көптеген майда арықтарға тарамдалған. Қаланың терістік батыс

жағы мен терістік шетіне орналасқан жерлер Қаратаудан ағып жиналған, жөнге келтіріліп реттелген тау өзендерінен шығарылған арықтар арқылы суғарылады. Сол уақыттағы вакувтік грамоталарда көптеген арықтар көрсетілген. Мысалы, Орда-кент, Қызыл-тал [Қызылтам өзенінен], Келте-шалғая, Арсланды [Арыстанды өзенінен], Жөлек [Шолақ], сонымен қатар қайнарлар – [құдықтар, бұлақтар], Токтамыс, Қараш, Хисарчук. Сырдарияның ортасынан магистралды каналдар салынып жатты. Олар

оның оң жақ жағасындағы Сауранды, Сығанақты және сол жақ жағасындағы Сүткентті, Аркөкті, Аққорғанды, Өзгентті сумен қамтамасыз етті ...».

Жалпы орта ғасыр кезеңі тек қана Қазақ тарихында қалалардың дамып өркендеген кезеңі ғана емес, егіншіліктің гүлденген кезеңі деп айтуымызға болады. Ендеше бұл кезең Сыр өңіріндегі қалалардың пайда болып өркендеуі мен гүлденуі және егіншіліктің тарихымен тікелей байланысты деп айтуымызға әбден болады.

Әдебиеттер

- 1 Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм. (К истории заселения и освоения древней дельты Сыр-Дарьи) // СЭ. – 1961. – № 4. – С. 114 – 146.
- 2 Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 292 б.
- 3 Жданко Т.А. Хозяйство каракалпакии в XIX – начале XX века. – Ташкент:ФАН, 1972. – 131 с.
- 4 Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа // КСИЭ. 1947. – Вып.2. – С. 69 – 75.
- 5 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 295 с.
- 6 Материалы по истории туркмен и Туркмении. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. –М–Л.: Изд. АН СССР, 1939. – Т.1. – 612 с.
- 7 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
- 8 Мамиев Т., Парлак Т. Сырдағы Оғыз-қыпшақ қалалары // Қазақ батырлары. – 2001. – № 7. – 11-б.
- 9 Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – СПб.: ГУЗЗ, 1914. – 174 с.
- 10 Жолдасбаев С. Сығанақ қаласы // Егеменді Қазақстан. 2015. 14 ақпан
- 11 Жаңақорған Жаңақорған: Тарихнама. – Алматы: Аль-Фараби, 1998. – 256 б.
- 12 Елеуов М.Е. Жаңақорған мен Шиелі аудандарының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Қаз ҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2005. – № 3 (38). – 93–97 бб.
- 13 Юфев В. Из истории Туркестана. – Ташкент: Туркест. тов. печатн. дея., 1911. – 50 с.
- 14 Ержанов Ж.Е. Сунақтар және Сунақ қаласы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 216 б.

References

- 1 Tolstov S.P. Priaral'skie skify i Horezm. (K istorii zaselenija i osvoenija drevnej del'ty Syr-Dar'i) // SJe. – 1961. – № 4. – S. 114 – 146.
- 2 Shalekenov U.H. Tүrikterdiң otыruқshy өrkenieti. – Almaty: Қазақ universiteti, 2002. – 292 b.
- 3 Zhdanko T.A. Hozjajstvo karakalpakii v XIX – nachale XX veka. – Tashkent:FAN, 1972. – 131 s.
- 4 Tolstov S.P. K voprosu o proishozhdenii karakalpakskogo naroda // KSIJe. 1947. – Vyp.2. – S. 69 – 75.
- 5 Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX – XIII vv. – Ashhabad: Ylym, 1969. – 295 s.
- 6 Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. VII–HV vv. Arabskie i persidskie istochniki. –M–L.: Izd. AN SSSR, 1939. – T.1. – 612 s.
- 7 Bajpaқov K., Nұrzhанov A. Yly Zhibek zholy zhөne ortafasyrlyқ Қазақстан. – Almaty: Қазақстан, 1992. – 208 b.
- 8 Mamiev T., Parlak T. Syrdaғы Oғыз-қыпшақ қалалары // Қазақ batyrlary. – 2001. – № 7. – 11-b.
- 9 Bartol'd V.V. K istorii oroshenija Turkestana. – SPb.: GUZZ, 1914. – 174 s.
- 10 Zholdasbaev S. Syғanaқ қаласы // Egemendi Қазақстан. 2015. 14 ақпан
- 11 Zhaңaқorған Zhaңaқorған: Tarihnama. – Almaty: Al'-Farabi, 1998. – 256 b.
- 12 Eleuov M.E. Zhaңaқorған мен Shieli audandarynuң archeologijalyқ eskertkishteriniң zerttelu tarihy // Қаз ҰУ habarshysy. Tarih serijasy. – 2005. – № 3 (38). – 93–97 bb.
- 13 Juferev V. Iz istorii Turkestana. – Tashkent: Turkest. tov. pechatn. deja., 1911. – 50 s.
- 14 Erzhanov Zh.E. Sunaқtar zhөne Sunaқ қаласы. – Almaty: Fylym, 1996. – 216 b.